

בקשה עם שחר

אסתר אטינגר

"הפגישות עם שלמה אבן גבירול במציאות הסוערת שלנו בתאומיות ונפלאות. אפשר להתקל בפיוט שחר אבקשי על לוח שיש שחור ברחוב אבן גבירול בירושלים, או בפגישה מיסטית, כפי שאידע לעגנון". אסתר אטינגר מספרת על פגישות אישיות עם אחד מגדולי המשוררים של "תור הזהב" בספרד, ועל פגישה אחת, מוצנעת, של שמואל יוסף עגנון עם אבן גבירול, ביום שבו נודע לו על רצח כל יהודי בוטשאש, עיר נעוריו

בין התרבות הערבית-מוסלמית השליטה לבין המסורות והמקורות היהודיים! שכן, הבלשנים והמשוררים שפעלו בראשית התקופה, במאה ה-10, שילבו את משקלי השירה הערבית לתוך השירה העברית, והצירוף הזה נתן לנו שירה חדשה בצורתה ובתוכנה. עד לתקופה זו לא הכרנו בשירה העברית שירי חול, דהיינו, שירי אהבה, ידידות, שבח, שירי טבע ומסע ואף שירי מלחמה. השירה היתה חלק מהפולחן הדתי. ואילו כאן, בספרד, נתחברו לצד שירת הקודש גם שירי חול מסוגים שונים. כאן היה מקום לכל אלה, נוצר המרחב שיכול להכיל קודש וחול בכפיפה אחת. ולכן לא רק הדמיון הרומנטי שניצת לנוכח התקופה הרחוקה היא, שריחוקה אף הגביר את קסמה המיוחד, הוא שפעל עלי את פעולתו; גם הירות היצירה שנטלו להם המשוררים העבריים, במגבלות המוסכמות והדפוסים הספרותיים של הזמן, לכתוב על נושאים שונים בלי שמקוריותם היהודית תיפגע, שבתה את לבי. היה צריך להכות זמן רב מאז, ולגייס תעוזה ומשברים, זהירות והיסוס עד ההשכלה ועד "תורה עם דרך ארץ" שביקשה לה שביל זהב כלשהו, כדי לאחוז בזה וגם בזה. "לאחוז בזה וגם בזה" מצא חן בעיניי. רציתי שלא יצנזרו לי, שלא ימנעו ממני סופרים חשובים רק מפני שדעותיהם וכתביהם מסוכנות, לרעתה של "סמכות רוחנית" כלשהי, ועלולות לערער את אמונתי. רציתי שיבטחו בי ושאוכל להיות בטוחה בעצמי כמו אנשי "תור הזהב", שלא מנעו עצמם מרוב טובה, מן השפע שהגיע אליהם מבחוץ, ולא שכחו את שורשיהם וגם לא את אותן צרות צרורות של עמם. וכך, למרות "כשרותם למהדרין" בבית-הספר של משוררי ימי-הביניים, לא נטרתי להם על כך. אהבתי את לשונם העשירה, המוזיקלית בזכות המשקל והחריזה, את השימוש בלשון התנ"ך

אבן המשוררים העבריים בימי-הביניים חביב עלי מכולם שלמה אבן גבירול. התוודעתי אליו בבית-הספר התיכון, שבו היה תפריט ספרותי נזירי ומצומצם. מנה עיקרית: המשוררים וההוגים של ימי-הביניים; פרפראות: אפלטון, אריסטו, סופוקלס, גוגול. הגויים הללו אין סכנתם לנפשות הרכות מדובה כמו זו הנשקפת מצדם של ביאליק, טשרניחובסקי, אחד העם וברנר, שנעדרו מתוכנית הלימודים. גולת הכותרת, עגנון, עוד נחשב אז לראוי, למרבה המזל, ובזכותה של המורה דינה קראנו אותו בהתלהבות. אחרי התיכון, בעודי מתוודעת לסעודות יותר מגוונות ויותר עשירות, לא שכחתי את חסד משוררי ימי-הביניים וחיבתי להם התעצמה. נפרש כאן לפני עולם אחר, שונה מכל מה שידענו ולמדנו. "תור הזהב" בספרד הצטייר כתקופה עשירה, צבעונית, מרתקת. שונה כל-כך מה"שטטעל", העיירה המסכנה והאפורה. "תור הזהב" כתקופת זוהר ליהודים עמדה כנגד הפרעות והרדיפות שמילאו את דפי ההיסטוריה שלנו בצרות צרורות. הנה מתהלכים להם יהודים גאים, יודעי תורה ומשכילים: רבנים, רופאים, מלומדים ואנשי שררה. בטוחים בעצמם, עד כי לא חששו לקבל מן הגויים שבקרבתם ישבו את תרבותם ומנהגייהם ולהטמיעם בתוך מסורתם העתיקה. היה בכך כדי להצית את הדמיון, להשתחרר לשעה קלה מתמונתם של יהודי העיירה האומללים – מלווים בריבית, מוכרי יי"ש ורוכלים קשי יום – וללכת ישר למשתאות היין בגני גרנאדה המבושמים, לשרים ולנוגנים, לצבי ולצבייה היפים, למהוללים, למוזיקה. והשירה שבה התקיים השילוב הזה

אסתר אטינגר היא משוררת

ארץ אחרת 76
2106 (ניסן-איו ג'ש"ס)

שהם שיבצו אותה כאבן יקרה בשיריהם. בספרד, עם פיתוח חקר הלשון העברית בידי הבלשנים והמדקדקים, חזרו המשוררים אל המקור הראשון של השירה, המקרא, שהיה שגור בפי כול, ולשון זו היתה מעיין שופע לשירה החדשה. וכך התפתח ה"סגנון השיבוצי": השאלות ודימויים מן המקרא, פסוקים, שבדי פסוקים ומילים המשובצים בתוך דברי המשורר, גם כפשוטם ומשמעם וגם בפרשנות חדשה, פעמים רבות לאחר שהוצאו מן ההקשר המקורי. בזאת נתנו משוררי ספרד מובן חדש לפסוקים ולביטויים המקראיים והקנו להם רענונות מפתיעה, שנינות ואף הומור.

מבין משוררי ספרד הגדולים בחרתי בשלמה אבן גבירול, בשל שירתו שקשה להפרידה מתולדות חייו, בשל דמותו הסוערת, רבת-הפנים. המשוררים הבולטים בתקופת "תור הזהב" היו לרוב בעלי ממון ועמדה, כמו שמואל הנגיד, שמעמדו השלטוני הבכיר כראש ממשלת גרנדה ושר צבאה, טרדות המלחמות ועסקי המדינה לא מנעו ממנו, למרבה הפליאה, לעסוק בשירה ובמדע. וכמו יהודה הנשיא, שהיה רופא ידוע.

ואילו אבן גבירול היה עני והולה, מדוכא בייסורים, סר רוח וזעף, ועם זאת, בעל יכולת כבירה להבקיע את ייסוריו לכלל שירה גדולה, עמוקה ונוגעת ללב. מפאת קוצר היריעה לא אזכיר את כתביו הפילוסופיים ואת גלגוליהם המסתוריים והמופלאים.

"עוד נשגב"

שלמה בן יהודה אבן גבירול נולד ב-1021 או ב-1022 במאלגה וגדל בסרגוסה. כשרונו הגדול התגלה בגיל צעיר, ובהיותו בן 16 התפרסם שמו כשכתב קינות על מותו של רב האי גאון בבבל. הידוע שבשיריו המוקדמים כבר מביע את הכרתו בייעורו ואת הערכתו העצמית הגדולה, את גאוותו ואת תחושת נעוריו החולפים:

אָנִי הַשֵּׁר וְהַשִּׁיר לִי לְעֵבֶר, / אָנִי כְּנֹר לְכָל שְׁרִים וְנִגְנָנִים
וְשִׁירֵי פְעֻטָּה לְמַלְכִים / וּמַגְבְּעוֹת כְּרֵאשֵׁי הַסְּגָנִים,
וְהִנְנִי בִשֵׁשׁ עֶשְׂרֵה שְׁנוֹתֵי / וְלִפְנֵי בֶן פְּלֶב בֶּן הַשְּׂמוּנִים!

אבל אבן גבירול בעל ההכרה בייעורו הנשגב נתקל במציאות שהכריחה אותו להזדקק לחסדי נדיבים ולכתוב להם, כמשורר חצר, שירי הלל והנופה. השר הנדיב יקותיאל אבן חסאן, שלא רק היה עשיר ובעל השפעה אלא גם היתה לו זיקה לעניינים רוחניים, נטל את אבן גבירול תחת חסותו וזה גמל לו בשירי תהילה וגם בשירי תלונה, אם סבר שהאדון מזניח אותו. כאשר נרצח השר יקותיאל ב-1039, נשאר המשורר ללא פטרון. הוא חיבר קינות נפלאות על יקותיאל, כגון זו המתחילה בשורה הבלתי נשכחת:

רָאָה שְׂמֵשׁ לַעֲת עָרַב אֲדָמָה / פָּאָלוּ לְבִשָּׁה תוֹלַע לְמַכְסָּה...
וְהַשְּׂחַק אֲזִי קָרַר פָּאָלוּ בְּשֵׁק עַל מוֹת יְקוּתִיאל מְכָסָּה.

אבן גבירול היה מנערותו קטן קומה וידוע חולי, מה שתרם לאופיו הכעסני והמסוכסך. הוא סבל כפי הנראה ממחלת עור קשה, שמיררה את חייו ואף הרחיקה אותו מחברת אנשים:

כְּאֲבִי רַב וּמִפְתֵּי אֲנוּשָׁה / וְכַחֵי סָר וְעֶצְמוֹתַי תְּלוּשָׁה...
שְׁלֵשָׁה אֶסְפוּ עָלַי לְכֻלּוֹת / שְׂאָר גּוֹפֵי וְרוּחֵי הָעֵנוּשָׁה //
גְּדוֹל עוֹן וְרַב מְכָאוֹב וּפְרוּד / וּמִי יוּכַל לְעַמֵּד לְפָנַי שְׁלֵשָׁה

בלא משען, הסתכסך עם בני קהילתו. הוא בז להם והם לא סלחו לו על התנשאותו. בהיותו כבן 25, בשנת 1045, נאלץ לעזוב

את סרגוסה בכעס, וחיבר על כך את השיר הפותח ב"ניחר בקראי גרונני" ובו הוא מביע את כאבו וחרונו, ומפרט בלשון חריפה את רעתם של בני סרגוסה. הוא שם פעמיו לגרנדה, אל ידיד הוריו ופטרונו החדש, המשורר השר שמואל הנגיד. בתחילה כנראה שררה ביניהם אידיליה, ואבן גבירול הקדיש לנגיד שירי שבח רבים. מאוחר יותר הורעו יחסיהם.

קנאת משוררים ונפשו הרגזנית של אבן גבירול, שהעז לעקוץ בשיריו את איש חסרו על שירתו ה"קריחה", גרמו לקרע ולאיבה ביניהם. אבן גבירול לא נמנע מלהפגין בכל הזדמנות את כשרונו השירי ואת כשרון האלתור שלו שפרח במשתאות היין, ובכך הוסיף לעורר עליו את רוגז מיטיבו לשעבר, עד שהגדיש את הסאה והנגיד שילח אותו מגרנדה. הוא נואש מיהודי ספרד וביקש לעלות לארץ-ישראל או להעתיק את מקומו לבבל, ולכן שם פעמיו לעיר החוף ולנסייה, שם קיווה למצוא נדיב שיבוא לעזרו. ושם כנראה מת, והוא כבן שלושים.

גוף ראשון יחיד

הפיוט שיעמוד כאן במרכז הוא "שחר אבקשך", אחד משירי הקודש של אבן גבירול, שיר תהילה ואמונה, מסוג ה"רשויות". "רשות" – "רשויות" ברבים – היא נטילת רשות להתפלל, פיוט המשמש כפתיחה לתפילות מסוימות או לפיוטים אחרים. יש רשויות ל"קדיש", ל"ברכו" (כלומר, פיוט המופיע לפני תפילת "ברכו" הפותחת את ברכת היוצר בתפילת השחרית), ל"נשמת כל חי". יש רשויות קצרות מאוד, בייחוד רשויות ל"ברכו" ול"נשמת", ויש רשויות ארוכות ומורכבות. הפיוט "שחר אבקשך" נמנה עם סוג הרשויות הקצרות שנהגו לומר כפתיחה ל"נשמת" בשעת תפילה, בעיקר בתפילות החגים.

ה"רשות", כפתיחה לקטעים בתפילה, היא תפילתו של יחיד, תפילה פרטית שמשתבצת בתפילה בציבור כקול נוסף, אישי, כדוגמת כמה מן התפילות הפרטיות שחיברו תנאים ואמוראים, כגון "אלוהי, נשמה שנתת בי...". ולפיכך, אין פלא שה"רשויות" כתובות בגוף ראשון יחיד.

לפעמים קשה להבדיל אצל אבן גבירול בין שירי החול לשירי הקודש. כוונתי בעיקר לקבוצה מיוחדת של "רשויות", שהן שירי קודש הכתובים כשירי אהבה:

שְׁעַר אֲשֶׁר נִסְגַּר / קוּמָה פְּתַחְהוּ //
וְצִבְי אֲשֶׁר בָּרַח / אֵלַי שְׁלַחְהוּ

או השיר הידוע אף על פי מנגינתו:

"שְׁלוֹם לָךְ דּוּדִי / הִצַּח וְהֶאֱדָמוֹן //
שְׁלוֹם לָךְ מֵאֵת / רָקָה כְּמוֹ רְמוֹן..."

הצבי, או הדוד, הוא המלך המשיח, שהוא אדמון – אדמוני – ויפה עיניים כמו דוד המלך. ה"רשויות" הללו מבטאות חוויה דתית עמוקה, וגם את כיסופי הגאולה, את צער הגלות, את ייסוריו של עם ישראל ביד שוביו ומעניו ואת הגעגועים לקץ, למשיח. תבנית שיר האהבה בין הדוד לרעייה היא תבנית ידועה עוד מאז שיר השירים, כשהרעייה היא כנסת ישראל והדוד פעמים הוא האל ופעמים הוא משיח בן דוד.

שׁוֹכֵב עָלַי מִטּוֹת זָהָב בְּאֶרְמוֹנֵי / מְתֵי יְצוּעֵיהֶם תִּכְיֶן לְאֶדְמוֹנֵי /
לְמָה צָבִי נִחְמַד תִּישָׁן וְהַשְּׁחַר // עוֹלָה פָּנָס עַל רֵאשׁ שְׁנִירֵי
וְחֶרְמוֹנֵי ...

ש"י עגנון 1966

"בעוד תהיה נשמת אלוה ביי": הפיוט, שנחתם בהכרזה דרמטית שיש בה כעין שבועה או השבעה, מרמז גם על מקומו, לפני "נשמת כל חי" שבתפילה.

עגנון בוגש את אבן גבירול

פגישה מפתיעה עם הפיוט "שחר אבקשך" מתרחשת במאה העשרים, אצל עגנון בסיפור "הסימן". הסיפור הזה, הנפלא, פותח בערב חג השבועות בשכונת ירושלמית. באותו היום הגיעה למספר הידיעה המרה על חורבן עירו בוטשש והשמדתם של בניה ובנותיה. המספר מנסה להרחיק את הידיעה הנוראה, שהרי החג בפתח ואסור להתאבל, אך ההכרה ברבר חורבן עירו ואנשיה רודפת אותו והוא נזכר בילדותו, באנשים, בכתבי-הכנסת ובתי-המדרש, וכל זאת תוך כדי קיום מצוות החג כהרגלו וכמנהגו. ירושלים, בסופו של האביב ובראשית הקיץ, מתוארת במלוא תפארתה:

"על קירות הבית מבחוץ זרחה החמה, ועל קירות הבית מבפנים תלינו ענפי ברזש ואורן ודפנא ופרחים, כל פרח נחמד וכל אשר בו ריח טוב לקחנו לפאר את ביתנו לחג השבועות" ("האש והעצים", "הסימן", עמ' רפד).

אבל המספר הולך ושוקע בזכרונות על עירו, ומעלה מתוך נפשו ודמיונו תמונות ומעשים של אנשיה שבשביילו הם עדיין בין החיים, ואף מספר עליהם לבני ביתו. בלילה, כשהוא הולך לבית-הכנסת כדי לקרוא בעת תיקון ליל שבועות מספר האזהרות לשלמה אבן גבירול, מתגלה הוא לפניו, ראש משוררי הקודש, <

שחר אבקשך צורי ומשגבי
אערך לפניך שחרי וגם ערבי
לפני גדלתך אעמד ואבהל
כי עינך תראה כל מחשבות לבי
מה זה אשר יוכל הלב והקשון
לעשות ומה כח רוחי בתוך קרבי?
הנה לה תיטב זמרת אנוש, על כן
אורך בעוד תהיה נשמת אלה בי.

ברוב שירי הקודש, כמו בשיר הזה, משובץ שמו של המשורר, שלמה, בראשי הבתים בהרגשה, באקרוסטיכון שהוא סימן, חתימה, הוכחה בעלות וזכות יוצרים. זהו אחד השירים שאני אוהבת במיוחד, ואנסה לתהות כאן על קנקנו, בתקווה שהאהבה לא תקלקל את השורה ואת השירה.

השיר הנו מעין דרשיה שמנהל המשורר עם אלוהיו, בפנייה בגוף נוכח, מתוך אינטימיות השמורה למי שמודעים זה לזה. השיר פותח במילה המציינת זמן, "שחר", אותו זמן שבין לילה ליום, זמן-ביניים שבו נפרדים מן הלילה העוטף בחשכתו את הכול ומטשטש את קווי המיתאר של החוץ ושל הפנים, הנפש, ויוצאים אל עבר הנבדלות שמגלה האור. המשורר בוחר לבקש את אלוהיו בשעת דמדומי השחר, כשהוא יוצא מהאי-ודאות הלילית, המדמדמת, ועדיין אינו מגיע אל הזריחה השלמה, אל האור שיברר את הדברים, יבהירם ויבדיל אותם כפי שנבדלו עוד בבראשית: אור מחושך, מים ממים, רקיע מרקיע. כאן הנקודה של הפנייה, התפילה באורו של השחר החדש, הבראשית.

המילים הללו רומזות גם לתפילת השחר, שבה משובצת ה"רשות" הזאת. "מאימתי קורין את שמע בשחרית? משיכיר בין תכלת ללבן. רבי אליעזר אומר: בין תכלת לכרתי [ירקרקן] (ברכות, משנה ב'), כשכבר אפשר להבחין בגווניו.

בשעת יציאתו מעמימות הלילה מחפש המשורר משען מוצק: "צורי ומשגבי". צור, ככינויו של אלוה, "הצור תמים פועל", וגם כסלע שעליו יוכל להישען. גם שורת השיר כמו עומדת על שתי המילים הללו, המוצקות, שנשענות על עיצורים חזקים, לעומת "שחר אבקשך", שצליליו החוזרים יש בהם רוך ותחנונים. יחד עם זאת, הקירבה אינה מבטלת את המרחק בין האדם לאלוהיו: "לפני גדולתך אעמוד ואבהל". בהלה מפני אותה נבדלות, אותו פער המבדיל בין גדולת השם לבין מידתו המוגבלת של האדם. היכולת האלוהית האינסופית היא העין הצופייה: "כי עינך תראה כל מחשבות לבי".

ובכן, שואל המשורר ספק את עצמו, ספק את נמענו הרם והנישא, מה יכול הוא, האדם, לעשות? "מה זה אשר יוכל הלב והקשון לעשות...?", ובשאלה מתקיים כבר חלק מן התשובה: לאדם ניתנו "הלב והקשון", ובכלים הללו, הרגש וכלי ביטויו, המילים, טמון כוח רב. בידי האדם, שמעצם טבעו הוא חסר, ניתנו שפע וכוח יצירה.

זוהי ההקדשה של המשורר, שמוסר את תמצית הווייתו וכשרונו להוריה למי שנתן בו את "נשמת אלוה". "זימרת אנוש" שקולה כנגד "נשמת אלוה". היכולת האנושית ניוזנה ממתנת אלוה וחוזרת אליו כשיר, כייעודו של המשורר. יתרה מזאת, "לך תיטב זימרת אנוש": במעשה היצירה של האדם יש כביכול משום עשיית טוב, גרימת נחת גם ליוצר-כול.

השיר, שנפתח במילת זמן, "שחר", מסתיים בזמן, אותו זמן הקצוב לכל בן אנוש עלי אדמות, "בעוד תהיה נשמת אלוה ביי", זמן שמשכו הלא-נודע נועד להלל את השם מתוך ידיעת אפסותו כבן-תמותה, מתוך עמדה של ענווה, אך גם מתוך הכרה בערכו ובערך הכלים שניתנו לו. השיר שנפתח בשחר, בזמן שהוא לא יום ולא לילה אשר עליו נאמד "צא ולמד", מתבהר בהמשכו ומוביל לסימומו הבהיר, העקרוני, הייעודי.

בחזיון מזועזע ומטלטל, במעין התגלות מיסטית. הפגישה עם אבן גבירול אינה מקרית כלל וכלל. המספר פגש בו עוד בילדותו המאושרת בעיר מולדתו בוטשאש: "פעם אחת הביא לי אבא סידור ומצאתי בו בקשה לר' שלמה אבן גבירול. קראתי והשתוממתי, אפשר צדיק שכזה שנכתב שמו בסידור אפשר שאין השם מצוי לו בכל עת ובכל שעה שהוא אומר שחר אבקשך צורי ומשגבי ולא די שהצריכו השם לבקש אותו, אלא לאחר שמצא את השם נפלה עליו אימה ועמד נבהל, שהרי הוא אומר לפני גדולתך אעמוד ואבהל. על משכבי בלילות רואה הייתי את הצדיק הזה, כשהוא עומד ממיטתו בליל סוּפָה וסער... מתחזק הצדיק לבקש את השם. כיוון שמצאו אימה נופלת עליו... ימים רבים לא זו אותו צדיק מנגד עיניי. פעמים נדמה לי כתינוק שמבקש את אביו ופעמים כגדול שכלתה רוחו מרוב ריצותיו אחר השם. ולסוף, כשהוא מוצאו, נבהל הוא מחמת גדולת השם. אחר ימים בא צער והוסיף צער" (שם, עמ' רצב-רצג).

עגנון בוחר כאן במבטו של הילד כדי לפרש את הפיוט. ואולי יש כאן גם נקודת מבט אופיינית, אירונית במקצת? ומהו אותו "בא צער והוסיף צער"? הכוונה היא לפיוט השני שנזכר בסיפור, פיוט הנפתח בשורות:

שְׁבִיָּה עֲנִיָּה / בְּאַרְץ נִכְרִיָּה
 לְקוֹחַהּ לְאֵמָה / לְאֵמָה מִצְרִיָּה
 מִיּוֹם עֲזַבְתָּהּ / לָהּ הִיא צוּפִיָּה
 הַשֵּׁב שְׁבוּתָהּ / רַב הַעֲלִילָהּ...

ואם הפיוט "שחר אבקשך" נמצא לילד בכתב, בסידור, הרי את הפיוט שלעיל שמע בניגונתו בעל-פה מפי החזן הזקן: "מעשה פעם אחת בשבת שלאחר פסח השכמתי לבית-המדרש הגדול. מצאתי את החזן הזקן כשהוא עומד על הבימה ומנענע קולו בשיר... הטייתי את אוזני ושמעתי שהוא אומר שביה ענייה בארץ נוכרייה וכו'. נצטערתי על אותה שביה שהיא בצרה גדולה, כמו שרואים מקולו של החזן. והיה קצת קשה בעיני שאין הקדוש ברוך הוא ממהר להוציאה מבית השְׁבִיָּה ואינו חס על אותו הזקן שעומד בקומה כפופה ומתחנן ומבקש עליה. ואף על אנשי עירי היה קשה לי שאין עושים כלום כדי לפדותה מן השביה" (שם, ההדגשות שלי; א. א.).

אבל עגנון חוזר לכתב, לסידור, מוצא את הפיוט שהרעיש את לבו וגרם לו לתהות ("קצת קשה") ונוכח שגם הוא פרי עטו של שלמה אבן גבירול. האקרוסטיכון, הסימן, אותיות השם שלמה המודגשות בראש השורות, הם שמגלים לו זאת. "קפץ לבי משימחה שידעתי בו שהוא ר' שלמה מן הסידור שלי". הילד כמו פוגש כאן ידיד משכבר ומנכס אותו לעצמו בכיטוי של אינטימיות, "ר' שלמה שלי". ואז מזכיר הוא את צערו הכפול, צער שני הפיוטים, אותו "בא צער והוסיף צער": "אבל נצטערתי על אותו צדיק, לא די לו צער עצמו שמבקש את השם ועומד נבהל לפניו, אלא שמצטער בצערה של שביה זו..." (שם, עמ' רצג).

אם עגנון כורך יחד שני פיוטים אלה, אולי כדאי ללכת בעקבותיו. "שחר אבקשך", הוא שיר שהחוויה הדתית, הצהרת האמונה, מופיעה בו במלוא עוצמתה. זהו שיר תהילה לאלוהים, מעין שיר הקדשה של המשורר ושיר אמונה נשגב, שלם. לא פלא שעגנון, בצר לו, בעודו מטיל ספק בכוחה ובתועלתה של אפשרות היצירה, בתפקידו כיוצר שנועד להלל את השם, פונה למשורר שהצהרת האמונה שלו היא שלמה ורבת-כוח.

האם אפשר להלל את השם לעת כזאת? הרי לעומת השיר הראשון ניצב הפיוט השני המוזכר בסיפור, הוא "שביה ענייה", פיוט מסוג גאולה, המקונן על צרותיו של ישראל בגלות, והוא כעין כף מאזניים כבדה במיוחד כנגד שיר האמונה וההקדשה התמה.

לא לחינם מזכיר עגנון דווקא שני פיוטים אלה בסיפורו. חוקרים שהתייחסו לסיפור "הסימן" רואים בו ביטוי ללבטיו של עגנון כיוצר, לבטים באשר לשאלת ייעודו של היוצר לנוכח החורבן. האם יצירת האמנות יש בכוחה לבטא את אפס קִצְהָ של השואה? ואולי יש להירום, כפי שסבר ההוגה תיאודור-אדורנו בזמנו, בשל חוסר יכולתה של האמנות לעמוד בפני מציאות נוראה כל-כך? עגנון, המספר, מופיע בסיפור כאדם ירא שמים שאינו מטיח דברים כלפי מעלה אלא כדורות של יהודים נִעְנִים לפניו, ממשיך בריטואלים הקבועים ללא פקפוק, ורק חוזר על אותו "קצת קשה" מרוסן, בלשון המעטה, כאילו הוא עוסק בסוגיה קשה בגמרא ולא בשאלה תהומית ונוקבת. "מחשבה גדולה היתה לו לחי העולמים שבוחר בנו מכל העמים ונתן לנו תורה וחיים, מכל מקום קצת קשה, שברא נגדנו מיני בני-אדם שנוטלים ממנו את חיינו בשביל שאנו שומרים את תורתו" (שם, עמ' שב).

אך השאלה שאינה נשאלת לנוכח חורבנו של העם הנבחר, העם שניתנה לו התורה, מרחפת כחלל דווקא ביום מתן תורה! האם יש בכוחו של הסופר לתת ביטוי למצוקה, לכאב, לשבר

"שחר אבקשך" הוא שיר שהחוויה הדתית, הצהרת האמונה, מופיעה בו במלוא עוצמתה. זהו שיר תהילה לאלוהים, מעין שיר הקדשה של המשורר ושיר אמונה נשגב, שלם. לא פלא שעגנון, בצר לו, בעודו מטיל ספק בכוחה ובתועלתה של אפשרות היצירה, פונה למשורר שהצהרת האמונה שלו היא שלמה ורבת-כוח

הנורא? האם הוא ראוי לכך ומסוגל להיות שליח ציבור, להגיע לדרגתם של "משוררי הקודש" שהיו "סרסורים טובים בין לבותיהם של ישראל ובין אביהם שבשמים... וכיחוד שירי רַבְּנֵי שלמה אבן גבירול נוחו נפש" (שם, עמ' רצב)?

השאלות הללו משוטטות כחלל הסיפור ובין שורותיו עד ההתגלות המופלאה של אבן גבירול, שהמספר עומד לפניו ביראה ובשפלות רוח.

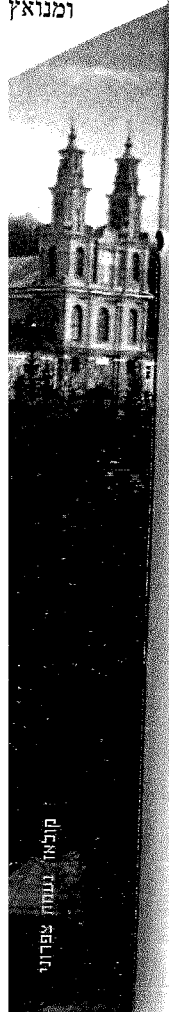
"חזרתי אצל ספרי וקראתי במצוות השם, כדרך שאני נוהג כל השנים בלילי שבועות שאני קורא במצוות השם שפייט רַבְּנֵי שלמה נוחו נפש". ואז "נפתחו דלתות ארון הקודש וראיתי כמראה דמות איש עומד וראשו מונח בין ספרי התורה ושמעתי קול יוצא מתוך הארון ובין בדי עצי החיים. הבטתי במחזורי וראיתי שאותיות הקול היוצא מבין בדי עצי החיים נחקקות והולכות במחזורי. והאותיות אותיות מצוות השם, כסדר שיסדר רַבְּנֵי שלמה בן גבירול נוחו נפש. והאיש אשר ראיתי בראשונה בין ספרי התורה עומד עלי, תוארו כתואר מלך" (שם, עמ' שח).

והאיש, רק אחר-כך נודע, הוא המשורר אבן גבירול שמדבר עם המספר: "לא פה אל פה דיבר בי. מהשבה במחשבה נחקקה, ממחשבת קודשו במחשבתי אני. וכל מילות הריבור נתגלפו בסמינים של אותיות, והאותיות נתחברו למילים והמילים עשו את הדברים..." (שם, עמ' שז-שט).

עגנון מדבר עם אבן גבירול ונזכר בשני הפיוטים, "שחר אבקשך" ו"שביה ענייה" כפולי הצער, ואף שר במנגינה הזכורה לו מאז את הפיוט השני, ומיד פורץ בבכי. "רָאָה רַבְּנֵי שלמה

ושאל אוה
 על עיני י
 שמשך עז
 עגנון
 לכתוב הז
 של בני ע
 ועגנון? ד
 טובה, בי
 והנענה, ו
 אצל עגנו
 ופגם כאנ
 לעירו וה
 שיר ההק
 ואז,

ארון הק
 בוטשאש
 החרבה י
 "שו
 שכל שו
 שסימן ע
 ונאים ב
 עגנ
 מהפגיש
 בשרי נו
 זכר הש
 ומנואץ

השיר נשמטה נפשי ממני... ואם אני איני זוכר את דברי השיר כי נשמטה נפשי מחמת גבורת השיר, השיר מתנגן בשמי מעלה בשירי משוררי הקודש אשר יאהב השם" (שם, עמ' שיב).

לא רק שהמספר מפקיד את מלאכת שיר הקינה וההנצחה בידי "משורר הקודש", אלא שאין הוא מסוגל לזכרו. "ועתה אל מי אפנה ומי יגיד לי את דברי השיר..." (שם).

מדוע אין עגנון יכול לזכור את השיר? לא רק מהסיבה הטכנית של אובדן זכרו של אותו מחזה, כפי שייגזו חלום, אלא משום שאולי עדיין אין אפשרות לכתוב שיר ב"קיימא מעין זה. אי יכולתו של עגנון לזכור את שיר ההנצחה, את ה"סימן", סיבתה החולשה והרפיון שהוא חש לנוכח "גבורת השיר". מבחינת שלמות האמונה, ובעיקר מבחינת יכולת ההזדהות עם הכאב והאימה, אין הוא יכול להגיע למדרגתו של אבן גבירול ולכן מפקיד את היצירה בידו של "משורר הקודש" ושולח אותה לשמים, שם תהיה גנוזה. ואמנם עגנון הציב יד לעירו, אך לעירו החיה, אנשיה ומעשיה, ולא כתב כמעט על החורבן עצמו במובן של "ספרות השואה", כפי שאנו מכירים אותה.

כך נקשר שלמה אבן גבירול לזמננו בקשר דם, תרתי משמע. הפגישות עימו כמציאות הסוערת שלנו פתאומיות ונפלאות – בקובצי שירתו, שירת הקודש ושירת החול. אפשר גם להיתקל ב"שחר אבקשך" על לוח שיש שחור ברחוב אבן גבירול בירושלים, כ"דרשות" היחיד היוצאת לרשות הרבים, או בפגישה מיסטית, כפי שאירע לעגנון. ויש בהן, באותן פגישות, משום יופי גדול, טלטלה וכאב, ואף סיכוי לנחמה, כי "זימרת אנוש", למרות הכול, לובשת ופושטת צורה. ונמשכת.

ושאל אותי, על שום מה אתה בוכה? עניתי ואמרתי לו, בוכה אני על עירי שכל היהודים שהיו שם נהרגו. נתעטפו עיניו וראיתי שמשך עליו צערה של עירי" (שם, עמ' שיא).

עגנון מביט בהערצה ובחרדת קודש באבן גבירול, המסוגל לכתוב הצהרת אמונה עזה ואישית וגם לשפוך דמעות על מצוקתם של בני עמו. רק משורר במדרגתו של אבן גבירול מסוגל לכך. ועגנון? האם יכול הוא להגיע למדרגה זו? הרי הוא שרוי ברוב טובה, בשכונה ירושלמית פורחת, לעומת המשורר המיוסר והנענה, הכותב מתוך פצעיו הבוערים ואמונתו נשאת צרופה. אצל עגנון יש עיכוב, אותו "קצת קשה" שיש בו משום פיתחון ופגם באמונה. ולכן מי שראוי יותר מכול לכתוב את שיר ההנצחה לעירו והבכיה עליה הוא מחבר "שחר אבקשך" ו"שביה ענייה", שיר ההקדשה והאמונה ושיר הקינה על צרותיו של עם ישראל. ואז, באותה פגישה מופלאה של עגנון עם אבן גבירול לפני ארון הקודש, מחבר אבן גבירול שיר לזכר עירו של המספר, בוטשאש, והאקרוסטיכון, הסימן של השיר, הוא שמה של העיר החרבה שאבן גבירול מציב לה יד בשירו.

"שוב פעם ריהש בשפתיו. הטיתי אוזני ושמעתי שדיבר בשיר, שכל שורה בו מתחילה באות אחת מאותיות שם עירי. וידעתי שסימן עשה לו המשורר לעירי בשיר שעשה לה בחרוים שקולים ונאים בלשון הקודש" (שם, עמ' שיא).

עגנון משנן את שיר הזיכרון הנפלא, אך כשהוא ניגוד מהפגישה השיר נמחק, ואין הוא מסוגל לזכרו. "סמרה שערות בשירי ונמס לבי ונתבטלתי ממציאתי והייתי כאילו איני. ואילולי זכר השיר הייתי ככל בני עירי אשר אברו ואשר מתו ביד עם נבל ומנואץ אשר ניאצו את עמי מהיות עוד גוי. אך מחמת גבורת

קובץ נעמה צפוני

גרודה, בוטשאש ותל אביב: "תור הזהב" עמד כנגד הפרעות והרדיפות שמילאו את דפי ההיסטוריה שלנו בצרות צרורות